

* * *

УДК 304:326:316.343

Захарчук О. І.

аспірантка кафедри філософії гуманітарних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), zaharchuk.1991@mail.ru

РАБСТВО ТА КРІПАЦТВО ЯК ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ НЕВОЛІ

Здійснено порівняльний аналіз таких форм інституалізації людської неволі, як історичні рабство та кріпацтво. Зазначається, що важливим чинником, який зумовив трансформацію соціальної структури багатьох доіндустріальних суспільств, була певна вага землеволодіння заможних дворян, до дав яких відносили і клерикальну аристократію. У результаті проведеного дослідження автор робить висновок, що церква та клерикальні страти поставали одним із найважливіших соціальних інститутів, як виконували репресивну та контролюючу функції, а також поставали одним із суб'єктів господарської діяльності за умов аграрних економік країн Західної та Східної Європи.

Ключові слова: рабство, кріпацтво, неволя, панщина, церква.

Відомо, що найпоширенішою моделлю економічного поневолення суспільством людського ресурсу є рабство. Філософський словник дає наступне визначення рабства: «Рабство – стан цілковитої несвободи, повної залежності, тотальної підкорюваності і дискримінації, відсутність автономії і свободної волі» [11, с. 537]. Однак, у сучасних суспільствознавчих дослідженнях наголошено лунає думка про необхідність говорити про так назване «постіндустріальне рабство», яке, як не прикро визнавати, має ті ж самі ознаки, що і рабство історичне чи традиційне, тобто людина може і по сьогоднішній день поставати власністю господаря, його «рiччю» на кшталт не одухотвореним, «мертвим» знаряддям виробництва.

Розглянуте в економічному контексті рабство дуже схоже до «кріпацтва», виникнення якого пов'язують із утворенням феодальних вотчин-господарств, і яке стосується до історії розвитку національних економік, враховуючи історію України. Адже кріпацтво, так само як рабство є таким суспільним становищем селян, які перебували у відносинах, пов'язаних із важкими умовами життя [9, с. 357].

Справді, якщо порівнювати цих два суспільно-історичні феномени, то вони мають багато спільного. Кріпаки, як і раби були найнижчою верствою населення, не мали жодних прав, а мали лише повинності. Вони не були суб'єктом права. Раб, ні у відношенні до свого господаря, ні у відношенні до третіх осіб не користувався жодним правом захисту як самостійна особа. Суспільний статус як рабів, так і кріпаків передавався в спадок. Так, приріст рабів та кріпаків здійснювався природним шляхом, тобто через народження дітей, що автоматично означало приріст власності господаря. Так як раб, так і кріпак мали статус речі, то і дитина, яка народжувалася, належала не своїм батькам, а автоматично переходила у власність господаря. Ще однією спільною рисою для рабів і кріпаків було те, що вони були залежні від господарського свавілля. Власник міг вільно розпоряджатися не тільки продуктами їх праці, а й їхньою долею і навіть життям. Історичним фактом є те, що убивство раба господарем, наприклад, вважалося його законним правом, а кимось іншим – розглядалося як замах на майно пана, а не як злочин проти особистості. У багатьох випадках за збиток, нанесений рабом інтересам третіх осіб, ніс відповідальність господар раба, тоб-

то раби виступали повною «живою» власністю господаря, а кріпаки ж – невід'ємним засобом виробництва. Адже раби як і кріпаки мали своєї власності, а могли розпоряджатися лише тим, що йому надав господар. Відомо, що раб не міг вступати в законний шлюб без дозволу пана. Більше того, тривалість шлюбного зв'язку, якщо вона була дозволена залежала від забаганок рабовласника.

Так, кріпацтво в Росії поступово набувало таких форм, які мало чим відрізнялися від античного рабства, і яке проіснувало значно довше, ніж в країнах Центральної та Західної Європи. Натомість в Центральній та Західній Європі VII-IX селяни були поспадку в адміністративній залежності від свого пана (сеньйора), але на відміну від рабів та дворових людей, не були юридично прикріплені до особи пана та не мали інших обмежень.

Історія розвитку цивілізацій засвідчує, що рабство та кріпацтво є явищами, які стосуються до аграрного способу виробництва. Якщо взяти до уваги марксистську суспільно-історичну парадигму, в основу якої закладений критерій виробничо-господарських відносин, то рабовласницьке суспільство є такою історичною формацією, яка базується на підневільній праці рабів і суспільній нерівності. Феодальна формація ґрунтується на пануванні спадкових земельних власників (феодалів) та праці селян-кріпаків (тобто закріплених за земельним володінням). По суті історично суспільні відносини за умов рабовласництва та феодалізму характеризуються жорсткими розмежуваннями та полягають у боротьбі між експлуаторськими та експлуатованими класами. У рабовласницькому суспільстві це розмежування точилося між рабовласниками і рабами, у феодальному – між феодалами та кріпаками.

З ростом матеріального виробництва збільшується і кількість рабів. Нагляд за рабами і забезпечення їх всім необхідним вимагав персоналу який також складався з рабів. Таким чином, раб не був суб'єктом права. Він навіть не був людиною. Ні у відношенні до свого господаря, ні у відношенні до третіх осіб раб не користувався жодним правом захисту як самостійна особа. У багатьох випадках за збиток, нанесений рабом інтересам третіх осіб, також ніс відповідальність господар раба. Лише на пізніх етапах існування рабовласницького суспільства раби отримали деякі права, але вельми незначні. Період найактивнішого розвитку работоргівлі припадає на XVIII ст. та перші дві третини XIX ст., коли в Америку було ввезено з Африки майже 15 млн. рабів-негрів [5, с. 32].

Панування приватної власності, зростання товарних зв'язків, створення сприятливих умов для політичної діяльності і культурного життя основної маси громадян, здійснювалося на засадах рабовласництва. Рабовласницькі відносини характеризувалися передусім глибоким впровадженням рабства у всі сфери виробництва, як в сільській місцевості (в рабовласницьких маєтках і навіть в ряді селянських господарств), так і в міських майстернях і на будівництвах. Всі вони були означені раціональною організацією рабської праці і високим ступенем експлуатації рабів. Рабство відображає тогочасний спосіб господарювання, адже відомо, що раби використовувались як робоча сила насамперед у сільському господарстві, а також для задоволення найрізноманітніших потреб рабовласника. Речовий ха-

раб раба, полягає в тому, що всі продукти рабської праці стають власністю власника на «засоби виробництва». Раб не мав своєї власності, він міг розпоряджатися лише тим, що йому надав господар, не міг вступати в законний шлюб без дозволу пана. Більше того, тривалість шлюбного зв'язку, якщо вона була дозволена залежала від забаганок рабовласника. На кшталт будь-якого іншого майна раб міг стати предметом всіляких трудових угод.

Відмінним між цими двома формами неволі було те, що раби мали більш абсолютне значення. Вони були повною власністю господаря, мали необмежений обсяг повинностей і проживали у господарстві пана. Кріпаки на відміну від рабів мали визначений обсяг повинностей і відповідно були не повною власністю господаря. Питання про будинок і земельний наділ кріпаків є одним із найбільш цікавих. Оскільки, формально з точки зору діючого законодавства, кріпаки не могли мати нерухомої власності. Та фактично вони нею володіли і не як виключення від поміщика, а як розповсюджене явище, хоча це явище і не було загальноприйнятим, а спостерігалось у окремих, але численних, випадках. Адже, дозвіл поміщика своїм кріпосним володіти покупними землями базувався на простому господарському розрахунку. Платити данину (мито, оброк) за себе і свою сім'ю могли лише ті, які мали відповідний для цього дохід і відповідні засоби виробництва. Ті, хто перебував у бідності, були поганими платниками. Поміщики дозволяли їм купувати землю і навіть такі покупки, керуючись елементарним господарським розрахунком. Оскільки ділянка купується за їхній власний рахунок без копійки збитку зі сторони поміщика, тим самим підвищуючи міру забезпечення доходів, які отримував поміщик від них. Таким чином, ці кріпосні господарі землі значною мірою забезпечували поміщика і платоспроможність своїх односельчан, тому що є той факт, звичайне дострокове стягування мита з селян, які мали більший дохід, як компенсація оплати за бідних, з віддачею цих бідних недоплатників в кабалу заможним, які за них заплатили. Та навіть факт володіння купленими ділянками ні в якій мірі не обмежував права на володіння права поміщика в будь-який момент відібрати її. Отже, з одного боку – земля перебувала у вільному користуванні кріпака, а з іншого в будь-який момент він міг її втратити, за бажанням поміщика. Також однією із умов звільнення була майже завжди безоплатна передача цих земель поміщику.

Стан господарства селян поміщиків, свобода господарської діяльності і міра їхньої залежності від панського господарства і кріпосного гніту багато в чому залежала від міри експлуатації селян. В кріпосному селі переважали дві форми ренти – відробіткова і грошова. Також в багатьох місцях збереглися елементи продуктивної ренти – постачання селянами так званих столових припасів. Пізніше більшість із натуральних повинностей були ліквідовані, або переведені в гроші і включені в данину.

Грошова данина, наскільки відомо, була вищою формою феодалної ренти. Широке її поширення передбачало значний розвиток торгівлі, міської промисловості, товарного виробництва, а з ним і грошового обігу. З іншої сторони – при грошовій ренті частина продукту має бути перетворена товар і вироблена як товар. Що

вело до того, що господарство втрачало свою незалежність [7, с.360-361].

Споживча вартість виробів панської праці, була для поміщиків вартістю міною і переважно реалізовувалася на ринку. В цьому випадку поміщик ставав господарем грошового багатства.

Існували також змішані повинності, які застосовувалися поміщиками в двох формах. Одна із них полягає в тому, що одні і ті ж селяни платили данину і відбували панщину.

Інша форма змішаної повинності полягала в тому, що в одному і тому ж маєтку одна частина селян знаходилася на панщині, а інша платила данину. При цьому, поміщики, як правило не проводили подвійного розподілу панщини і данини. Тому в багатьох дворах одні відбували панщину, а інші сплачували данину. Ця форма повинності була поширена значно більше, ніж попередня. Та дані про розмір і ріст повинностей як данини, самі по собі не відображали ні міри експлуатації, ні темпів її зміни.

Достеменно відомо, що дворянство володіло місцевим правлінням, оскільки половина місцевого населення – кріпосні селяни, знаходилося («під його опікою») в його розпорядженні і жило на його землі. Таке відношення будувалося на кріпосному праві. Рушійною силою економічного розвитку стала рентна боротьба – конфлікт між селянами і господарями, який полягав у опорі перших новим повинностям і застосуванню насилля другими, що фактично сприяло зростанню продуктивності сільського господарства. У відповідь на поступки, які робились населенню, феодалі йшли на ще більше обмеження їхньої свободи через нову хвилю закріпачення та введення доктрини «прикріплення до землі» [8].

В перехідну від епохи феодалізму до капіталізму нові стосунки в населеному пункті зароджувалися із елементів розкладу старого, а їхній розвиток гальмувався кріпацтвом. Важливим фактором, який визначав соціальну структуру землеволодіння була питома вага дворянських земель. Таким чином, боротьба між дворянством, церквою, князями за владу і прибуток іде протягом всього Середньовіччя [10].

Особливе місце в період аграрного суспільства належало духівництву, яке становило десяту частину населення. «Церковні люди» не підлягали світському суду і ділилися на дві категорії: біле духівництво (парафіяльні священники, які не давали обітниць безшлюбності) і чорне (ченці, здебільшого високі духовні ієрархи). Тривалий час церковні посади передавалися у спадок. Від парафіян духовенство вимагало різні «треби» (зокрема праця на їхніх землях). Деякі церкви та монастирі володіли земельними угіддями, селами і навіть містами.

Церква завжди виступала одним із найважливіших соціальним інститутом, який мав неоднорідний статус. В аграрному суспільстві вона була контролюючим елементом, адже вона, а саме вище духовенство, мало самі крупні земельні території. В цей час була поширена така форма повинностей як панщина, тобто промислова праця на землі поміщика [4]. Це займало багато часу, який був не обхідний для обробки власної землі. Найбільш активного поширення дана форма повинностей набула саме в церковних і монастирських землях. Переважна більшість населення працювала на монастир, ви-

домі навіть випадки, коли ціле село було втягнуте в даний вид повинностей.

Таким чином, церква по відношенню до кріпосного права, як основний ідеологічний елемент посідала вагоме місце. Монастирі виходили із своїх майнових інтересів. Переважна більшість духовенства безумовно підтримували кріпосне право і відносились до своїх селян досить жорстоко, при цьому в гонитві за прибутком розорювали селян і доводили їх до бунту. Таким чином, відміна кріпосного права в прямому розумінні зачіпала інтереси вищого духовенства, але попри це, воно в підсумку скорилося волі світської влади.

Характерна консервативність, проявлена вищим духовенством при підготовці скасування кріпосного права. Чи не єдине воно виражало протест, але, в підсумку, скорилося волі світської влади. Нижче духовенство по своєму положенню перебувало між селянином і поміщиком. З одного боку, його обов'язком було проповідувати покірність панові, сільський священник перебував від поміщика також в матеріальній залежності. Але, в той же час, у конфліктах, пов'язаних з кріпацтвом, часто траплялося, що нижче духовенство ставало на сторону кріпаків.

Отже, одними із історичних форм інституціоналізації неволі виступали рабство та кріпацтво. І хоча й існують на сьогоднішній день нормативні документи, які малиб використати такий соціально-економічний феномен як рабство, тим не менше він має місце. Але на відміну від традиційного визначення рабства, його сучасне розуміння окреслює набагато ширший спектр фактичного поневолення суб'єкту тим чи іншим суспільним контрагентом (власником на засоби виробництва, капіталом, віртуальним простором тощо). Так рабство перетворює людину на специфічну форму товару на ринку праці, позбавляючи її права вибору. Таким чином, на відміну від кріпацтва, яке було виключно економічним феноменом і було пов'язаним із феодальним господарством, рабство охоплює різні сфери людської діяльності і постає однією із форм прагнення абсолютної влади над індивідом, яке має не лише економічне, а й психологічне підґрунтя.

Список використаних джерел

1. Бойченко І. В. Філософія історії. підручник / І. В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 325 с.
2. Валлон А. Історія рабства в античному мирі. – Смоленск: Русич, 2005. – 640 с.
3. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России, 1856-1861.-М.: Изд-во, 1984.-256с.
4. Энциклопедичний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/6705/>
5. Ингрэм, Дж. К. История рабства от древнейших до новых времён. – СПб., 1896.
6. Манифест 19 февраля 1861 года-[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/feb1861.htm>
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2, Т.25. Ч.2. – М.: Политиздат, 1962.
8. Пайпс Р. Свобода и собственность / Р. Пайпс.-М.: Московская школа политических исследований, 2008.-416 с.
9. Словник української мови / Редакційна колегія Білодід І. К. – Київ: «Наукова думка», 1973. – Т.4.- 840с.
10. Элиас Норберт. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования/ Том 2. Изменения в обществе. Проект теории цивилизации.-М.; Спб.: Университетская книга, 2001. – 382с.
11. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди / В. І. Шинкарук (голова редкол.). – К.: Абрис, 2002. – 742с.

References

1. Bojchenko I.V. Filosofija istorii'. pidruchnyk / I.V. Bojchenko. – K.: Znannja, 2000. – 325 s.
2. Vallon A. Istorija rabstva v antichnom mire. – Smolensk: Rusich, 2005. – 640 s.
3. Zaharova L.G. Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii, 1856-1861. – M.: Izd-vo, 1984. – 256 s.
4. Enciklopedichnij slovník – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/6705/>
5. Ingrem Dzh.K. Istorija rabstva ot drevnejshih do novyh vremjon. – SPb., 1896.
6. Manifest 19 fevralja 1861 goda – [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/feb1861.htm>
7. Marks K., Jengel's F. Sochinenija. Izdanie 2, T.25. Ch.2. – M.: Politizdat, 1962.
8. Pajps R. Svoboda i sobstvennost' / R.Pajps. – M.: Moskovskaja shkola politicheskikh issledovanij, 2008. – 416 s.
9. Slovník ukrai'ns'koi' movy / Redakcija kolegija Bilodid I.K. – Kyi'v: «Naukova dumka», 1973. – T.4. – 840 s.
10. J Elias Norbert. O processe civilizacii. Sociogeneticheskie i psihogeneticheskie issledovanija / Tom 2. Izmenenija v obshhestve. Proekt teorii civilizacii. – M.; Spb.: Universitetskaja kniga, 2001. – 382 s.
11. Filososf'kyj encyklopedychnyj slovník / NAN Ukraïny; Instytut filosofov' im. G.S. Skovorody / V.I. Shynkaruk (golova redkol.). – K.: Abrys, 2002. – 742 s.

Zakharchuk O.I., postgraduate student of Philosophy of Humanities Department, Kyiv national University of Taras Shevchenko (Ukraine, Kiev), zaharchuk.1991@mail.ru

Slavery and serfdom as historical forms of institutionalization of human bondage

The article presents a comparative analysis of slavery and serfdom as historical forms of institutionalization of human bondage. The author notes that the proportion of tenure of wealthy nobles, including clerical aristocracy, was an important factor contributing to the transformation of the social structure of many pre-industrial societies. As a result of the study the author concludes that the church and clerical stratum stood one of the most important social institutions that performed repressive and control functions, and stood as one of the subjects of economic activity in terms of agrarian economies of Western and Eastern Europe.

Keywords: slavery, serfdom, bondage, boon, church.

Захарчук О. И., аспирантка кафедры философии гуманитарных наук, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), zaharchuk.1991@mail.ru

Рабство и крепостничество как исторические формы институционализации неволи

Осуществлен сравнительный анализ таких форм институционализации человеческой неволи, как исторические рабство и крепостничество. Отмечается, что важным фактором, который обусловил трансформацию социальной структуры многих доиндустриальных обществ, был удельный вес землевладения состоятельных дворян, в ряды которых относили и клерикальную аристократию. В результате проведенного исследования автор делает вывод, что церковь и клерикальные страты являлись одним из важнейших социальных институтов, которые выполняли репрессивную и контролирующую функции, а также являлись одним из субъектов хозяйственной деятельности в условиях аграрных экономик стран Западной и Восточной Европы.

Ключевые слова: рабство, крепостничество, неволя, барщина, церковь.

* * *